INTRODUCTION OF RASASHASTRA AND BHAISHAJYAKALAPANA

Dr. Kavita Shailesh Deshmukh
Asso. Prof. Dept of Rasashastra Bhaishajyakalapana

रसशास्त्र

पारद व इतर खनिज द्र्व्य ,धातु, समुद्रज आणि प्राणीज द्र्व्य यांचा अभ्यास व त्यापासुन औषधि निर्मिती करणे म्हणजे रसशास्त्र.

1.Parad(Mercury)

भैषज्यकल्पना

वनस्पतिज द्रव्यांपासुन औषधी तयार करण्याच्या विविध पद्धति म्हणजे भैषज्यकल्पना.

औषध

बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यं औषधं ।

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखं ।
लघु पाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधीनाशनं ॥

अल्पमात्रोपयोगीत्वात अरुचेः अप्रसंगतः।
क्षिप्रं आरोग्य दायीत्वात औषधिभ्यो अधिको रसः
।

भेषज कल्प

स्वरस,कल्क,क्काथ,हिम,फांट

चुर्ण

गुटी-वटी

अवलेह

स्नेहपाक

आसव-अरिष्ट

रसकल्प-

भस्म

खल्विरसकल्प

पर्पटी कल्प

कुपीपक्व कल्प

पोट्टली कल्प

रसशास्त्र उद्देश-

धातुवाद - रसशास्त्र
देहवाद - रसायनशास्त्र

न च रसशास्त्रं धातुवादार्थं एव इति मन्तव्यं किं तु देहवेध द्वारा मुक्तेरेव परम प्रयोजनत्वात।

रस-पारद
षड्रस युक्त,मधुर विपाकी,शीत वीर्य
रसायन,योगवाही

रसशास्त्र इतिहास –

वैदिक काल
संहिता काल
संग्रह काल
आधुनिक काल

वैदिक काल-
यजुर्वेद,अथर्ववेद
सुवर्ण,प्रवाळ,मणि,शंख,अंजन
पुंसवन संस्कार
धातुविद्या प्रगत
रसवेधज सुवर्ण
सुवर्ण प्राशन

संहिता काल-
चरक संहिता, सुश्रृत संहिता,अष्टांग संग्रह
भैषज्य कल्प- क्काथ,चुर्ण,अवलेह,अयस्कृति
पारद ,गंधक लेप
सुवर्ण रसायन ,लोह रसायन
मनःशिला,शिलाजतु,मंडुर,अयोरज,प्रवाळ,
शंख
मुक्तादी चुर्ण,ताम्र चुर्ण
लोह भानुपाक

संग्रह काल-
नागार्जुन – ८ वे शतक
सिद्धे रसे करिष्यामि निर्दारिद्यं गदं जगत।

८४ रससिद्ध ऋषि-
व्याडी,माण्डव्य,सुरानंद,गोरक्षनाथ

पारद – सर्व धातुंना विलिन करतो.

महारस

उपरस

साधारण रस

धातु

सुधा वर्ग

रत्न उपरत्न

विष उपविष

रसनात सर्व धातुनां रस इति अभिधीयते।
जरारुक मृत्युनाशाय रस्यते वा रसो मतः।

यत जरा व्याधी विद्ध्वंस भेषजं तद
रसायनं।

रसग्रंथ-

रसार्णव,रसहृदय तंत्र,योगरत्नमाला,गोरक्ष संहिता,रसेन्द्र चुडामणि,रसप्रकाश सुधाकर,

रसरत्न समुच्चय,रस रत्नाकर,रसचंडाशु रसतरंगिणी,

योगरत्नाकर,भैषज्य रत्नावली

भेषज ग्रंथ-
शारंगधर संहिता,भैषज्य रत्नावली,योग रत्नाकर,भारत भैषज्य रत्नाकर

रसशाळा- देहवाद,लोहवाद

औषध निर्माण शाळा-
स्थान
भवन-इमारत
औषधी संग्रह
सेवक वर्ग

दिशेनुसार कर्म

पूर्व-रसभैरव देवता
पश्चिम-क्षालन कर्म-धावन
उत्तर-वेधन संस्कार-पारद वेध
दक्षिण-पाषाण कर्म – कुटणे,खल करणे
आग्नेय-अग्नि कर्म – अग्नि संस्कार
नैऋत्य- शस्त्र कर्म – धातुं वरिल प्रक्रिया
वायव्य- शोषण कर्म - वाळविणे
इशान्य- संग्रह,साठा- औषधी द्रव्य,यंत्र,इंधन

आधुनिक रसशाळा –

१.मुलद्रव्य औषधी विभाग
२.प्रत्येक कर्मानुसार स्वतंत्र विभाग-
चुर्ण, खल करणे,भावना देणे, अग्नि संस्कार ,वाळविणे इ.
३.यंत्र,साहित्य,इंधन साठा
४. तयार औषधी संग्रह
५. पॅकिंग,लेबलिंग
६.संशोधन विभाग
७. प्रशासन विभाग